

<https://doi.org/10.62837/2026.2.264>

KÖNÜL ÜMÜD QIZI EYVAZOVA
Bakı Dövlət Universiteti, Türkologiya kafedrasının doktorantı
kenul.khalil93@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5797-2699>

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ EMOSİONAL- PSIXOLOJİ MƏZMUNLU AREAL FRAZEOLOGİZMLƏR

Giriş. Dilin frazeoloji sistemi xalqın milli-mədəni təcrübəsini, tarixi yaddaşını və kollektiv düşüncə modelini əks etdirən ən həssas qatlardan biridir. Frazeologizmlərin yalnız struktur-semantik aspektdən deyil, coğrafi və ya areal yayılma prizmasından tədqiqi xüsusi metodoloji yanaşma tələb edir. Areal frazeologiya məhz bu yöndə formalaşmış frazeoloji vahidlərin məkan üzrə paylanmasını, regional variasiyalarını və transareal keçidlərini araşdıran elmi istiqamət kimi diqqəti cəlb edir. Areal frazeologiya bir sıra prinsiplərə söykənir ki, bunların içərisində *məkani prinsip* (frazeoloji vahidlərin coğrafi sərhədlər daxilində yayılmasının öyrənilməsi), *kontakt prinsipi* (müxtəlif dillər və dialektlər arasında qarşılıqlı təsirin frazeologiyaya təsiri), *tarixi-müqayisəli prinsip* (frazeologizmlərin genezisi və paralel inkişaf yollarının müəyyənəşdirilməsi) və *mədəni-semantik prinsipi* (areal xüsusiyyətlərin milli-mədəni kodla əlaqələndirilməsi) qeyd etmək olar.

Dialekt frazeologiyası özünəməxsus lüğət tərkibinə malik olub, ümumxalq dili bazasında ortaya çıxaraq, kommunikasiyanın lokal təzahürü kimi meydana gəlir. Ümumən, əsrlər boyu formalaşmış xalqın etnik-mədəni düşüncəsi və intellekti frazeoloji qatda öz əksini tapdığı kimi, bu təzahürləri dialekt və şivələrə məxsus frazeologizmlərdə də görmək mümkündür. Bu baxımdan türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən çox sayda frazeologizmlər vardır ki, onlar paralellik təşkil etməklə bərabər, areal xarakterə də malikdir. Bu tip sabit birləşmələrin əksəriyyəti məzmun paralelliyinə malik olub, şivələrdə fərqli dil vahidləri ilə ifadə olunurlar. Areal səciyyə daşıyan belə frazeologizmlər ayrılıqda həm Azərbaycan, həm də türk dili dialektləri üçün səciyyəvidir. Bununla yanaşı, hər iki dilin şivələri üçün xarakterik olan areal birləşmələrin də sayı da az deyildir.

Areal xarakterli bəzi frazeoloji vahidlərin təsviri-müqayisəli təhlili

Dialekt frazeologiyası həm xalqın milli-mədənin düşüncəsini, həm də dilin linqvokulturoloji aspektlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli istiqamətdir. Onların tədqiqi üçün sözlərin yalnız dil faktı kimi deyil, həm də daşdığı milli-mədəni məna baxımından öyrənilməsi vacibdir. Belə araşdırmalarda əsas məqsəd regional səciyyə daşıyan frazeoloji vahidləri sistemləşdirmək və həmin məlumatların milli-mədəni kodun formalaşmasındakı rolunu müəyyən etməkdir. M.Məmmədli yazır ki, “*dialektlərdə frazeologizmlər müxtəlif şəkillərdə yayılmışdır. Bəzi*

frazeologizmlər əksər dialektlərdə işləndiyi halda, bir qismi məhdud ərazidə fəaliyyət göstərir” [10, s. 294]. Bu mənada türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində emosional-psixoloji məzmun daşıyan bəzi frazeologizmlər öz areal xarakteri ilə diqqət çəkir. Bu qrup sabit birləşmələr hər iki türkcənin şivələrində struktur baxımdan fərqlilik kəsb etsələr də, məzmunca paralellik təşkil edirlər.

Aldatmaq, aldanmaq qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Türk dillərində bu qavramı bütün məzmunu ilə ifadə edən sözlər zənginliyi ilə seçilir. Müşahidələrimiz də onu deməyə əsas verir ki, türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində də bu anlayışı əks etdirən çox sayda areal xarakterli feillər vardır: **Azərb.** - *ifləməx'* (Çəm. Karv.) *qəzilləməx'* (qərb şiv.), *sapıtmax* (İm., Zən.), *telləməx'* (Zən.)... [1]; **türk** - *dürütmək* (İsp., Brd. Dz.), *otlatmak* (Ay.), *uclanmak* (Çr.), *ufatmak* (Ky.) və s. [5].

Bu baxımdan hər iki türkcədə “aldatmaq, aldanmaq” sözlərinin məzmununu ifadə edən müxtəlif frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar. Həm Azərbaycan, həm də türk dialektlərində sözügedən qavramı ayrı-ayrılıqda əks etdirən sabit birləşmələr məzmunun təsvirinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq prosesin detallarını fərqli qütblərdən təqdim etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki *aldatmaq* anlayışının altında implist şəkildə görünən məqamlar məhz bu birləşmələrin struktur-semantik kombinasiyasından ortayan çıxan birləşmələrlə müəyyənləşir. Bu baxımdan ədəbi dillə yanaşı, şivələrdə də bu qavramın ifadəçisi olan frazemlər (hətta ədəbi dillə müqayisədə) öz rəngarəngliyi ilə diqqət çəkir.

Azərbaycan dili şivələrində: *ağzına boza vermək* (Tov.), *ala-dilə tutmaq*, *başını bezləməx'* (Qaz. Şər.), *badalğa gəlməx'* (Gəd.), *dalay vermək* (Şam.), *dolağ gəlməx'* (Ağd.), *kaf gəlməx'* (Şər., Neft.), *başın qatışdırmağ* (Neft.), *tavaziya tutmaq* (Cəbr.), *düdüx' vermax* (Ş.), *quş dili oxumax*, *şiriyə çəx'məx'* (Nax., Şş., Cəbr.), *dütdülü gəlməx'*, *dabalax gəlməx'* (Nax., Bab., Cul.), *başını təlləməx'* (Çəmb.), *şəltəsin //şəlpəsin işə salmax (keçirmək)* (Qarabağ), *damax olmax* (Vedi, Zb.), *ölü gözüünə kül qoymağ//ölü gözüünə kül üfürməx* (Mas.) və s. [bax: 1, 3, 7, 9, 11].

Türk dili şivələrində: *ayak yapmak* (Nğ.), *uğruna düşmək*, (Nğ.), *yaş yere yatmaq* (Kc.), *cort etmək* (Gaz.), *gubuz atmaq* (İsp., Dz.), *kabak doğramak* (Kıbr.), *kantin atmaq* (Den., Man, Trab.), *kof atmaq* (Çr.), *partal atmaq* (Ky), *kubuduk atmaq* (İsp.), *çapa gəlmək* (El.), *dabuha gəlmək* (El.) və s. [bax: 4, 5].

Maraqlıdır ki, *partal atmaq* frazemindəki *partal* leksemi türk dilinin əksər şivələrində “yalan, qəlb qıran, kobud, şişirilmiş, fırlıdaq söz” mənası ilə yanaşı, “tənbəl, işə yaramayan” anlamlarını da ifadə edir. Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində qeydə alınan bu söz “yorğna-döşək” mənası ilə Samsun dialektindəki “böyük, iri parça” anlamına uyğun gəlir. Hətta Şəki şivəsində “xəstələnmək” mənasında *partala düşmək* ifadəsi də müşahidə olunur [1, s. 564].

Əsəbiləşmək, hirsələnmək//hirsələndirmək qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində əsəb və hirs halını bildirən

davranışlara dair müxtəlif feillər işlənir. Bu emosional halların ifadəçisi olan sözlər eyni mənə sahəsinə aid olsa da, semantik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bununla yanaşı, həmin emosional hallar arasında dərəcə fərqlərini göstərən və hiddət hissini hansı şəraitdə, hansı səbəblərdən yarandığını bildirən sabit birləşmələr öz zənginliyi ilə seçilir. Məsələn, türk dili şivələrində *azulanmaq* (Siv.) və *hortlamak* (Ant.) feilləri “tez hirsələnmək”, *öndüllənmək* (Gaz.) isə “nazlanaraq, şıltaq şəkildə hirsələnmək” mənasında işlədilir [5]. Qəzəb hissini yaranması insanların kobudlaşmasına, höcətləşməsinə, bir-birindən uzaqlaşmasına, inciyib-küsməsinə və s. kimi duyğu dəyişikliklərinə səbəb olur. **Azərbaycan dili** şivələrində qeydə alınmış *pursulmaq* (Tov.), *bozarmaq* (Ağ., Bər., Şş., Tər.), *hünix'ləmmək*' (Daş., Gəd.), *xırısdammaq* (Qaz.), *şəbbələnmək*' (G.), *yelləmmək* (Nax.); **türk dili** dialektlərində *fişildəmək* (Kr.), *parçalanmaq* (Kn.), *ofurmaq* (Sv.), *kucunmaq* (Ar.), *eviştirmək* (İsp.), *culumlamək* (Es.), *afakalanmaq* (Brd., Ant.) və s. leksemlər də bu ruh halının fərqli çalarlarını özündə əks etdirir [bax: 1, 3, 4, 5].

Bu baxımdan **Azərbaycan ədəbi dilində** *cin antına minmək*, *beyni qızmaq*, *başından tüstü çıxmaq*, *zəncir çeynəmək*, *beyninin qapağı atmaq*, *əsəbləri tarıma çəkilmək*, *əsəbiləri oynamaq*, **türk ədəbi dilində** *başı kızmaq*, *beyni atmaq*, *dumanı tepesindən çıkmək*, *öfkəsi tepesine çıkmək*, *tepesi atmaq*, *kafasının kantağı atmaq*, *siniri tepesinde olmaq*, *burnundan solumək*, *canı burnundan çıkmək*, *gözleri çakmaq* *çakmaq olmaq*, *gözünü kan bürümək*, *gözleri kan çanağına dönmək* və s. kimi sabit birləşmələr bu qavramın semantik çalarlarını əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [bax: 5, 8, 12].

Hirs, qəzəb anlayışı ilə əlaqədar işlənən frazeoloji vahidlər, əsasən, emosional gərginliyin intensivlik dərəcəsinə işarə edir. Məsələn: *özündən çıxmaq*. Həmçinin qəzəb reaksiyası insanın bədəninin müxtəlif komponentlərində somatik şəkildə təzahür edə bilər. Bu zaman üz nahiyəsində rəng dəyişikliyi müşahidə olunur, qaşlar yığılır, göz bəbəkləri genişlənir və ya daralır, dodaqlarda titrəmə əmələ gəlir. Emosional gərginlik bəzən müəyyən bədən üzvlərində lokallaşa bilər, məsələn: gözlərdə, üzdə, əldə, səsdə və s. Həmin prosesin təzahürü kimi dildə işlənən frazeologizmlərin komponentlərində bədən üzvlərinin aktiv yer alması bu baxımdan təsadüfi hal deyildir (*gözlərini qan bürümək*). Qəzəb hissi intensivlik baxımından müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Məsələn: qəzəbin soyuması, hirsin yatması kimi ifadələr bu dərəcələnməni göstərən nümunələrdir. Və bu cəhətdən hər iki türkcənin şivələrində bu anlayışın ifadəçisi olan müxtəlif frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar. Ancaq maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, dialektlərdəki frazemlərin komponentlərində somatik ifadələr ədəbi dillə müqayisədə aktivlik nümayiş etdirmir.

Azərbaycan dilində: *fırı qalxmaq* (Şər.), *acıqucu verməy/açı-qıcu verməy* (Neft.), *cilav // cilov gəmirək* (F.), *alimini vermək*' (Şər.), *tutması tutmaq* (əks. şiv.), *beyni qızmaq* (Çəmbərək, Kalinino), *davanını qaldırmaq* (Çəm.), *qıbırı tutmaq* (Meğ.), *nənəqıçı verməg* (Yard.), *püsəmərg eləməg* (S.) [bax: 1, 3, 7, 9, 11].

Türk dilində: *gözü kızarmak* (Çankırı), *ilik kesmek* “bilerek, isteyerek birini öfkələndirmək” (Niğde), *afagannar basmah* (El.), *gijjigı gahmah* (El.), *hapaganı gahmah* (El.), *potirik kesmek* (El.), *zivri azmak* (Gr.), *kuzuluğunu attırmak* (Nğ.), *afkanı kalkmak* (Brd., Ant.) [bax: 4, 5].

Azərbaycan dili şivələrindəki frazemləri nəzərdən keçirərkən görünür ki, birləşmənin birinci tərəfində işlənən sözlər məhəlli xarakterli olub ayrılıqda dialektlərdə müəyyən məna daşıyır: *hır* – həvəs (İm.), *qıbir* – hirs (Meğ.), *ahım* – abır (Şər.), *püsəmərg* – hirs (S.) anlamlarını daşıyır [1].

Elə türk dili şivələrinə məxsus deyimlərdə də birləşmələrin birinci tərəfində işlənən sözlər məhəlli səciyyə daşıyan leksemlərdir: *potirik* – toz-duman (potirik çıhdı – toz-duman qalxdı – El.), *gijjig* -əqrəb və arının iynəsi (El.), *hapağan* – buruq olma (El.), *zivir* – iç (daxil) (Gir.), yuxusu qaçan (Tok.) [5].

Küsmək, incimək, qırılmaq qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan dili şivələrində insanın ruhi-mənəvi halını ifadə bu qavramlarla bağlı areal xarakterli müxtəlif feillərin işləndiyini görmək olar: *mısmax* (Zən.), *pıxmax* (Çəm.), *tə:r: tə:r eləmək* (B., S., Ş.), *tısmax* (Ağ., Şir., Şş., Zən.), *dərrənməy* (Gg.), *dəyinməx'* (G., Min., Zb), *domuşmax* (Ham.), *ponsarmağ* (S.). Türk dilinin dialektlərində də *girilmək*, *kırelmek* (Erz.), *darılmak* (Dyr.), *gocunmak* (Zong.), *üşenmek* (Kars) kimi bu anlayışı xarakterizə edən sözlərə rast gəlinir [bax: 1, 5]. Şivələrdə küsmə və ya incimə davranışlarını bildirən areal xarakterli aşağıdakı sabit birləşmələri göstərmək olar:

Azərbaycan dilində: *dodağını asmax* (Şş., Zən., F., Cəb.), *qaşqabağını sallamaq*, (Zən.), *tısı bağlamax* (Şş.), *sımsığıni sallamaq* (Cəb.), *mısmırığını sallamaq* (Neft.), *ağırina getməy* (Kərk.), *öd düşməx'* (Şər.), *tə:r eləmək* (B., S., Ş.), *nəm çekmeg* (B.), *tımxırığını sallamaq* (Tov.) [bax: 1, 3, 7, 9, 11].

Türk dilində: *gönül atmak* (Balık., Eski., Kon.) *gönül bırakmak* (Bolu), *gönül komak // koymak* (Kast., Niğ., Dez.), *burun tikmek* (El.), *muruzunu egmek* (El.), *buluttan nem kapmak* (əks. şiv.) [bax: 4, 5].

Maraqlıdır ki, emosioanal-psixoloji məzmunla əlaqədar bu qavramı ifadə edən frazeologizmlərin komponentlərində də somatik ifadələrin yer alması təbii hesab olunan məqamlardan biridir. (məs.: *qaş-qabağını tökmək*)

Kərkük şivəsində işlənən “*ağırina getməy*” frazemi türk ədəbi dilində (*ağırina gitmek* şəklində) “qürürünə toxunmaq” anlamında işlənir. Həmçinin hər iki dildəki *buluttan nem kapmak* və *nəm çekmeg* frazemləri struktur-semantik cəhətdən bir-birinə uyğunluq təşkil edir.

Qorxmaq, ürəyi/bağrı yarımaq qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Türk və Azərbaycan dillərində “qorxmaq” qavramını ifadə edən çox sayda leksik vahidlərə rast gəlmək olar. Xüsusilə şivələrdə “qorxmaq” feilinin qarşılığı olan areal xarakterli müxtəlif feillər işlənir. Məsələn, *Azərbaycan dilinin şivələrində hoyuxmax* (Meğ., Nax.), *dəsgilləmax* (Meğ.), *əğməmməx'* (Gəd.), *əfsitmax* (Meğ.), *əndi'xməx'*

(Çəm., Gəd., Qaz.), *fəhmləmməx'* (Çəm.), *huyuxmax* (Yar.), *xeyiflənməg* (B.); **türk dili şivələrində** *üsürgülenmek* (Af.), *yacandırmaq* (Sn., Nğ.), *yildirmək* (Rz.), *şafaklamak* (İsp.), *tetevülemek* (Yz.), *merilemek* (Bo.), *ağsınmaq* (Dz.) və s. sözlər leksemin semantikasına həm də müxtəlif cəhətdən aydınlıq gətirən və bir-birinə yaxın kəlimələrdir [bax: 1, 5].

Bu qavramın dialekt frazeologiyasında da özünəxas ifadə formaları vardır. Hər iki türkcənin dialektlərində *qorxu* anlayışının arxasında dayanan davranışları fərqli şəkildə əks etdirən sabit birləşmələr işlənir.

Azərbaycan dilində: *ürək qopmasına düşmək* (Cəb.), *ürək qopmasına salmaq* (F.), *ürəyi qarnına düşmək*, (Lən.), *şökə // şükə düşməx'* (Cəb.), *bağanağı yarımaq* (Çəm.), *hö:ül eləmək* (S.), *bəngələyi qaçmaq* (Min.), *alabağır olmaq* (Şəm.), *ürəx'ləm olmaq* (Br.), *ödü qopmaq* (əks.şiv.) [bax: 1, 3, 7, 9, 11].

Türk dilində: *erliği kesilmek*, (Tr.), *engibenk olmak* (*engi benci olmak*) (İsp., Dz.), *kutu kurumak* (Ur.), *ödeği kopmak* (Ada.), *tuncunu ırmak* (İç.), *yüreği yarımaq* (əsk. şiv.), *ödü sıtmak* (Çr., Ky., İç., Muğ.), *tuncunu ırmak* (İç.), *engibenk olmak* (İsp., Dz.) [bax: 4, 5].

Türk dili şivələrindəki *ödü kopmaq*, *yüreği/bağrı yarımaq* ifadələri Azərbaycan ədəbi dilində işlək vahidlərdir. Urfa şivəsində qeydə alınmış “kutu kurumak” frazemine uyğun olaraq Azərbaycan dilinin Neftçala şivəsində “donub qalmaq” (çox güman ki qorxudan) mənasını verən *matı-k'uti qurumağ* birləşməsi işlənir.

Türk dilindəki *ödü sıtmak* frazemi hər nə qədər yuxarıdakı ifadələrlə uyğun təşkil etəsə də, buradakı “sıtmak” feili diqqət çəkir. Türk ədəbi dilində rast gəlinməyən bu söz şivələrdə (*sıtmak/sıdmaq*) *əşəbiləşmək* (Antl.), *qorxmaq* (Dz.), *ici su ya da irin dolu yara və qabarcığın patlaması* (Af., Bur., Ank., Nğ.), *partlamaq*, *əzilmək* (İsp.) mənalarda işlənir [5].

Sıt-/sıd feili Orxon abidələrindən başlayaraq, əski uyğur, qaraxanlı, xarəzm, məmlük-qıpçaq, cığatay türkcələrində, habelə müasir Azərbaycan, türkmən, qırğız və qazax dillərində “sındırmaq, partlatmaq, kəsmək, parçalamaq, (ordunu) məğlubiyyətə uğratmaq” mənalarda işlənən **sıt-** feilinin, **-t** leksik şəkilçi qəbul etmiş formasıdır. Sıt- feilinin həm tarixi, həm də müasir türk ləhcələrində işlənən çoxsaylı törəmələri mövcuddur. Məsələn, **sıt-** feil kökünə **-n** leksik şəkilçisi artırılmaqla “sın-” (“sındırmaq” və ya “sınmaq”) feil forması yaranır. Türk dilində *sın-* kökünə feildən isim yaradan **-dı** şəkilçisi artırmaqla *sındı* “qayçı” leksemi (Bur., Man., Dz., Çanak.), **-ıq** şəkilçisi vasitəsilə “sınıq” sözü meydana gəlir. Beləliklə, “sıt” leksemi etimoloji lüğətlərdə və yazılı abidələrdə “partlatmaq, əzmək” və “qorxmaq” mənalarda qeyd olunur ki [6, s. 33], *ödü sıtmak* deyimi də bu baxımdan çağdaş türkcədə *ödü partlamaq* frazemine uyğundur.

Həyəcanlanmaq, coşmaq qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Emosional-psixoloji məzmunlu frazeoloji vahidlər dilin yalnız ekspressiv qatını

deyil, həm də kollektiv şüurun konseptual strukturunu əks etdirən sabit modellər sistemini təşkil edir. Bu baxımdan “həyəcanlanmaq, coşmaq” semantik sahəsinə daxil olan areal frazeologizmlər insanın ani emosional reaksiyasının dil vasitəsilə kodlaşdırılmış forması kimi çıxış edir və bu baxımdan linqvokulturoloji təhlil üçün zəngin material verir. Bu baxımdan hər iki türkcənin dialekt materiallarına diqqət yetirək.

Azərbaycan dilində: *ətəgi tutuşmaq* (Kər.), *əşüşə olmaq* (Cəl., Yard.) “təşvişə düşmək” [bax: 1, 3, 7, 9, 11].

Türk dilində: *amalı azmaq* (Eskişehir), *eli ayağı şaşırmaq* (Gümüşhane), *yüregi ağzına gəlmək* (əks. şiv.), *ahlı çıhmah* (El.) [bax: 4, 5].

Təqdim olunan şivə materialları onu göstərir ki, həyəcan və təşviş halları əsasən metaforik transfer yolu ilə ifadə olunur. Azərbaycan şivələrində qeydə alınan “ətəgi tutuşmaq” və “əşüşə olmaq” vahidləri emosional vəziyyətin daxili alovlanma, qəfil sarsıntı və təlatüm kimi qavranıldığını nümayiş etdirir. Burada “tutuşmaq” komponenti emosiyanın intensivliyini və qəfil xarakterini simvolizə edir; emosional gərginlik yanma prosesi ilə eyniləşdirilir. Bu, koqnitiv baxımdan “emosiya = istilik/od” modelinin regional təzahürü kimi şərh oluna bilər.

Türk şivələrində isə semantik modellər daha çox somatik və fizioloji komponentlər üzərində qurulur: “eli ayağı şaşırmaq”, “yüregi ağzına gəlmək” kimi vahidlər emosional vəziyyəti bədən üzvlərinin funksional pozuntusu və ya hiperbolik hərəkəti ilə əlaqələndirir. Bu tip konstruksiyalar emosiyanı bədənün koordinasiya sistemində baş verən dəyişiklik kimi təqdim edir və “emosiya = fiziki dezorientasiya” konseptual modelini formalaşdırır. Həmçinin türk dili şivələrində qeydə alınan “amalı azmaq” frazeoloji vahidi emosional coşqunun sosial-normativ çərçivədən çıxma ilə əlaqələndirildiyini göstərir. Bu halda emosional vəziyyət yalnız daxili hiss deyil, həm də davranış modelinin pozulması kimi təqdim olunur. Deməli, emosional semantika burada etik-sosial ölçü qazanır.

“Yüregi ağzına gəlmək” konstruksiyasında ürək konsepti emosional mərkəz kimi çıxış edir. Ürəyin “ağıza gəlməsi” hiperbolik obrazdır və güclü qorxu və ya həyəcanın pik nöqtəsini bildirir. Bu tip ifadələr emosiyanın intensivliyini şifirtmə yolu ilə göstərən tipik areal frazeoloji mexanizmdir.

Azərbaycan dili materiallarında isə emosiyanın daxili təlatüm və alovlanma kimi təsviri daha çox psixoloji mərkəzə yönəlmişdir; fiziki koordinasiya pozuntusundan çox daxili gərginlik ön plana çəkilir. Beləliklə, hər iki dil materialında metaforik əsas qorunmaqla, obrazlılıq mexanizmlərində areal diferensiasiya müşahidə olunur.

Təkəbbürlənmək, lovğalanmaq, özünü çəkmək qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. “Təkəbbürlənmək, lovğalanmaq, özünü çəkmək” anlayışı emosional-psixoloji məzmunla yanaşı, sosial-davranış xarakterli semantik sahəni əhatə edir. Bu tip frazeoloji vahidlər yalnız daxili hiss deyil, həmin hissənin ictimai

mühitdə nümayiş formasının dil modelini yaradır. Başqa sözlə, burada emosional vəziyyət sosial davranışla birləşərək kompleks semantik struktur formalaşdırır. Bunu hər iki türkcənin şivə materiallarında da izləmək olar.

Azərbaycan dilində: *təşər gəlməx'* (Kəng., Şər.) – özünü öymək, özünü çəkmək; *basmə gəlməx'* (O.), *bö:üş eleməg* (B.), *daqqalix eləməx'* (Ham.), *danqazdıg eləməg* (Mas., Neft.), *xozu-xozu gəzməx'* (Ord., Şah., Şər.), *xorazey eləməx'* (Ağd.), *xora-xoşa qoymax* (Nax.), *dambat-dambat damşmax* (Vedi, Zb.), *beş atdı ilə bazara getməmək* (Mas.). [bax: 1, 3, 7, 9, 11].

Türk dilində: *gönül atmak* “kibirlenmek, nazlanmaq” (Çor.), *koltuhtan vermek* (El.) “qoltuğunu qarpızlandırmaq, öymək” [bax: 4, 5].

Azərbaycan şivələrində qeydə alınan frazeoloji vahidlər bunu göstərir ki, bu semantik sahə areal mühitdə yüksək məhsuldarlığa malikdir. Bu fakt təkəbbür və lovğalığın xalq şüurunda mənfi sosial davranış kimi dəyərləndirildiyini və bunun dil səviyyəsində intensiv kodlaşdırıldığını göstərir. Həmçinin Azərbaycan dili şivələrində bu semantik sahənin daha zəngin leksik variasiyaya malik olması regional frazeoloji məhsuldarlığın göstəricisidir. Türk şivələrində qeydə alınan vahidlər isə daha məhdud sayda olsa da, semantik baxımdan paralel konseptual modellər nümayiş etdirir. Bu fakt ümumtürk emosional-davranış kodunun mövcudluğunu təsdiqləyir.

Nəticə. Beləliklə apardığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki:

- Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən emosional-psixoloji məzmunlu frazeologizmlər yalnız ekspressiv vasitə deyil, eyni zamanda kollektiv psixoloji təcrübənin dil modelidir. Bu vahidlər sevinc, qəzəb, qorxu, təşviş, təəccüb, məyusluq və qürur kimi emosional halların xalq düşüncəsində necə konseptuallaşdırıldığını əks etdirir. Beləliklə, areal frazeologiya emosional idrakin dil vasitəsilə strukturlaşmış forması kimi çıxış edir.

- Hər iki dilin şivələrində qeydə alınan emosional frazeologizmlər arasında həm struktur (iki- və üçkomponentli modellər, feili birləşmələr, metaforik konstruksiyalar), həm də semantik paralellər mövcuddur. Bununla yanaşı, müəyyən arealarda fərqli obrazlılıq mexanizmləri və leksik komponentlər müşahidə olunur. Bu fakt ortaq türk mədəni-mifoloji qatın mövcudluğunu təsdiqləməklə yanaşı, regional dil inkişafının spesifik istiqamətlərini də üzə çıxarır.

- Emosional-psixoloji məzmunlu areal frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti antropomorfik və somatik metaforalar üzərində qurulmuşdur. “Ürək”, “baş”, “göz”, “qan”, “od”, “daş” kimi komponentlər emosional vəziyyətlərin ifadəsində konseptual mərkəz rolunu oynayır. Bu hal göstərir ki, emosiyalar əsasən bədən üzvləri və təbiət elementləri vasitəsilə simvolik şəkildə kodlaşdırılır.

- Şivələrdə qorunub saxlanılan bir sıra frazeologizmlər ədəbi dildə ya arxaikləşmiş, ya da semantik transformasiyaya uğramışdır. Bu isə dialekt materialının milli dilin tarixi-semantik inkişafını izləmək baxımından mühüm mənbə

olduğunu təsdiqləyir. Areal frazeologizmlər dilin konservativ qatını təmsil etməklə yanaşı, sosial-mədəni dəyişikliklərə uyğun olaraq yenilənmə potensialına da malikdir.

- Müqayisəli təhlil göstərir ki, emosional-psixoloji frazeologizmlərin areal aspektdə öyrənilməsi türkoloji dilçiliyin tipoloji və linqvokulturoloji istiqamətlərini zənginləşdirir. Bu yanaşma frazeologiyayı yalnız leksik-semantik səviyyədə deyil, həm də koqnitiv və mədəni kontekstdə araşdırmağa imkan yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Akar A. Ağız araşdırmalarına giriş. İstanbul: Ötüken, 2025
3. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011
4. Bölge Ağızlarında Atasözleri ve deyimler. Ankara: TDK, 2009
5. Genel Türkçe Sözlük: <https://sozluk.gov.tr/> (15.02.2025)
6. Güler H. Anadolu ağızlarında görülen ödü sıt-/ ödü sıd- ‘çok korkmak’ deyimini üzerine / Oğuz Türkçesi araştırmaları dergisi, sayı: 2, Eylül 2020, s. 31-37
7. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. Bakı: Savad, 2020
8. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. (2015). *Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*. Bakı: Altun kitab.
9. Məmmədova, Ş. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər. Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Naxçıvan, 2021
10. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019
11. Məmmədov H. Qarabağ şivələrinin leksikası. Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Sumqayıt, 2025
12. Seyidəliyev, N., Əhmədov B. *Azərbaycan dilin böyük frazeoloji lüğəti (A-İ)*. Bakı: Elm və təhsil, 2024

Xülasə

Məqalədə türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən emosional-psixoloji məzmunlu areal frazeologizmlər müqayisəli-təsviri aspektdə araşdırılır. Tədqiqatın obyektini “aldatmaq, aldanmaq, əsəbiləşmək, hirsələnmək/hirsələndirmək, küsmək, incimək, qırılmaq, qorxmaq, ürəyi/bağrı yarılmaq, həyəcanlanmaq, coşmaq, təkəbbürlənmək, lovğalanmaq, özünü çəkmək qavramı ifadə edən frazeoloji birləşmələr.” kimi emosional-davranış qavramlarını ifadə edən frazeoloji vahidlər təşkil edir. Materialın təhlili göstərir ki, bu semantik sahə dialekt mühitində yüksək məhsuldarlığa malikdir və emosiyaların konseptuallaşdırılması əsasən metaforik modellər vasitəsilə reallaşır.

Azərbaycan və türk dillərinin şivələrində emosional vəziyyətlər daha çox somatik komponentlər (ürək, baş, əl, ayaq), termik və hərəkət metaforları, eləcə də davranış və sosial norma pozuntusu modelləri ilə kodlaşdırılır. Müqayisəli təhlil həm ümumtürk emosional konseptual bazasını, həm də areal diferensiasiyanı üzə çıxarır. Frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin feili konstruksiyalarda formalaşması emosiyanın dinamik və prosesual xarakterini göstərir.

Nəticə etibarilə, emosional-psixoloji areal frazeologizmlər yalnız ekspressiv dil vasitəsi deyil, həm də kollektiv mədəni-psixoloji təcrübənin dil səviyyəsində sabitləşmiş modelidir. Tədqiqat areal dilçilik, frazeologiya və linqvokulturoloji istiqamətlər üçün nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *areal frazeologiya, emosional semantika, dialekt, türk və Azərbaycan dilləri, linqvokulturologiya, müqayisəli-təsviri təhlil.*

Abstract

The Emotional-Psychological Areal Phraseological Units in the Dialects of Turkish and Azerbaijani

Konul Umud Eyvazova

PhD student at Baku State University

The article examines emotional-psychological areal phraseological units functioning in the dialects of Turkish and Azerbaijani within a comparative-descriptive framework. The object of the study comprises phraseological units expressing emotional-behavioral concepts such as deception and being deceived, irritation, anger and causing anger, resentment, offense, emotional hurt, fear, intense emotional distress (lit. “the heart/breast splitting”), excitement, enthusiasm, arrogance, boastfulness, and self-aggrandizement.

The analysis demonstrates that this semantic domain exhibits high productivity in dialectal environments, and that the conceptualization of emotions is predominantly realized through metaphorical models. In the dialects of Turkish and Azerbaijani, emotional states are primarily encoded by somatic components (heart, head, hand, foot), thermal and motion metaphors, as well as behavioral patterns and models of deviation from social norms. Comparative analysis reveals both a common Turkic emotional conceptual base and patterns of areal differentiation. The predominance of verbal constructions among the phraseological units underscores the dynamic and processual nature of emotional expression.

In conclusion, emotional-psychological areal phraseological units function not merely as expressive linguistic devices but also as stabilized linguistic models of collective cultural and psychological experience. The study contributes theoretically to areal linguistics, phraseology, and linguocultural research.

Keywords: *areal phraseology, emotional semantics, dialect, Turkish and Azerbaijani languages, linguoculturology, comparative-descriptive analysis.*

Резюме

Ареальные фразеологизмы с эмоционально-психологическим содержанием в диалектах турецкого и азербайджанского языков

Конуль Умуд кызы Эйвазова

Докторант Бакинского государственного университета

В статье в сравнительно-описательном аспекте исследуются ареальные фразеологизмы с эмоционально-психологическим содержанием, функционирующие в диалектах турецкого и азербайджанского языков. Объектом исследования являются фразеологические единицы, выражающие эмоционально-поведенческие концепты, такие как обман и быть обманутым, раздражение, гнев и вызывание гнева, обида, огорчение, душевная ранимость, страх, сильное эмоциональное потрясение («разрыв сердца/груди»), волнение, воодушевление, высокомерие, хвастовство и демонстративное самоутверждение. Анализ материала показывает, что данная семантическая сфера отличается высокой продуктивностью в диалектной среде, а концептуализация эмоций преимущественно реализуется посредством метафорических моделей. В диалектах турецкого и азербайджанского языков эмоциональные состояния кодируются главным образом с помощью соматических компонентов (сердце, голова, рука, нога), термических и кинетических метафор, а также моделей поведения и отклонения от социальных норм. Сравнительный анализ выявляет как общетюркскую концептуальную основу эмоциональной картины мира, так и ареальную дифференциацию. Преобладание глагольных конструкций среди фразеологических единиц свидетельствует о динамическом и процессуальном характере выражения эмоций. В заключение отмечается, что ареальные фразеологизмы с эмоционально-психологическим содержанием выступают не только экспрессивными языковыми средствами, но и устойчивыми моделями коллективного культурно-психологического опыта на языковом уровне. Исследование имеет теоретическое значение для ареальной лингвистики, фразеологии и лингвокультурологии.

Ключевые слова: *ареальная фразеология, эмоциональная семантика, диалект, турецкий и азербайджанский языки, лингвокультурология, сравнительно-описательный анализ.*

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor M.Ə.Məmmədov